

Vragen voor Eckhart

Vragen voor Eckhart

*De Dialoog tussen Eckhart en de leek als kritische
zoektocht naar een veertiende-eeuwse lekenspiritualiteit*

YVES VAN DAMME

Hilversum
Verloren
2016

Dit boek is tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Stichting Sormani Fonds, Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de J.E. Jurriaanse Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: twee disputerende mannen, elk gezeten in een bloemkelk, marginale tekening bij *Het typologische leven van Jezus* (1470), Leiden, UB: LTK 258, f. 49v; in de ondergrond *De opening van de Dialoog tussen Eckhart en de leek*, Brussel, KB 888-890, f. 205v.

ISBN 978-90-8704-618-7

Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden.

© 2016 Yves Van Damme & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Verantwoording, siglen en afkortingen	11
Introductie	13
1 De <i>Dialogo tussen Eckhart en de leek</i> in het onderzoek	17
2 Methodologie van het onderzoek – vijf invalshoeken	23
3 Naar een nieuw onderzoekskader voor de <i>Dialogo</i>	25
4 Thematisch overzicht	38
I Tussen praktische en bespiegelende literatuur, een eerste positiebepaling	41
1 Het mystieke element in de <i>Dialogo</i>	42
2 Devotionele praktijken op de korrel genomen	52
Maria en de heiligen	52
Mirakels en pelgrimstochten	56
‘Ymadsien’ en visioenen	58
3 Grenzen aan de relativering	62
4 Besluit	71
II De rolverdeling in de <i>Dialogo tussen Eckhart en de leek</i>. Een herbeschouwing	72
1 Huidige rolverdeling van de <i>Dialogo</i>	76
2 Parallele vindplaatsen ter ondersteuning van een nieuwe rolverdeling	81
3 Datering van het <i>Dialogo</i> -materiaal	85
De voorrede	90
Vraag 1-47	92
Vraag 48-91	93
Vraag 92-141	95
4 Een nieuwe rolverdeling op basis van de versies	97
5 Compositie-elementen ter ondersteuning	102

6	Inhoudelijke argumenten	106
7	Aanpassingen van de rolverdeling in het tweede deel van de <i>Dialogo</i>	113
8	De <i>Dialogo</i> en haar inhoudelijk receptie	121
	Bewerkingsaspecten op algemeen niveau: vraag en thema-selectie	122
	Bewerkingsaspecten op paragraaf- en woordniveau	122
9	Besluit	127
III 'Noch soe rade ick dij, dattu swijchst!' Over spreken en zwijgen in de <i>Dialogo tussen Eckhart en de leek</i>		
		129
1	De onuitspreekbaarheid van God	132
2	Het onuitsprekelijke bespreekbaar gemaakt	135
3	De toelating tot spreken binnen breder literatuurperspectief	138
4	De goedwilligen vervolgd en versmaad, een aanklacht door de leek	145
5	Eckhart, begripsvolle leidsman of censor?	147
6	Goddelijke inspiratie als motief tot zwijgen	151
7	Besluit	154
IV 'Al gaen sy om haer broot'. De aanval op en verdediging van de goedwillige leek		
		156
1	De verspreiding van de goedwilligen en goedwilligheid, enkele cijfers	161
2	De 'goetwillighe leken' in de <i>Dialogo</i> , een voorlopig portret	166
3	De goedwillige binnen een ruimere context	174
4	De goedwillige bij Ruusbroec, een terloopse verschijning	179
5	Van Leeuwen en de goedwillige, een problematische relatie	188
6	Opnieuw 'De goedwilligen' in de <i>Dialogo</i> , de verdediging	202
7	Besluit	207
V Tegenvoeters en 'leitsterren'. Wereldbeeld en kosmologie in de <i>Dialogo tussen Eckhart en de leek</i>		
		210
1	De kosmologische passages binnen de structuur van de <i>Dialogo</i>	212
2	Tussen vertrouwde basiskennis en vernieuwde inzichten	215
	a Winter, zomer, dag en nacht op een ronde aarde	216
	b Een blik op de sterren	219
	c De plaats van de aarde binnen het universum	223
	d Over zonnewendes en een wassende maan, de <i>Proza-Natuurkunde</i> van broeder Thomas als vergelijkingsmateriaal bij uitstrek?	225
3	Van goddelijke scheppingsdaad naar schepping, een klassiek patroon	229
4	Het universum als niet-stoffelijk gegeven	237
5	Onveranderlijkheid en goddelijke ondersteuning	242
6	Kosmos en ziel, de 'geestelijke substantie' als verbindende eigenschap	244
7	Besluit	250

Slotbeschouwing	253
Bijlage 1 Verwijzingen naar de vindplaatsen van goede wil en goedwilligheid bij Jan van Ruusbroec	
‘goedwilligen’ (als type mens)	265
‘goede wil’ en ‘goedwilligheid’ (als concept)	265
Bijlage 2 Verwijzingen naar de vindplaatsen van goede wil en goedwilligheid bij Jan van Leeuwen	
‘goedwilligen’ (als type mens)	266
‘goede wil’ en ‘goedwilligheid’ (als concept)	267
Bibliografie	268
Handschriften	268
Gedrukte bronnen	269
Elektronische bronnen	286
Summary	287
Register	293
Curriculum Vitae	296

Woord vooraf

Ergens in 2004 schreef ik mijn eerste paper voor de opleiding geschiedenis aan de Gentse universiteit, met Jan van Ruusbroec als centraal onderwerp. Ook in de jaren erna zou de mysticus mijn pad regelmatig blijven kruisen. Aan die eerste – wat onbeholpen – bladzijden over de grote Ruusbroec, diende ik ook te denken tijdens mijn eerste lange treinrit van Gent naar Leiden. Het onderwerp waarin ik me hier mocht komen verdiepen, maakte van de stap naar het ‘verre noorden’ een logisch vervolg en gaf me zelfs het gevoel een beetje ‘thuis te komen’.

Voor het tot stand komen van dit proefschrift ben ik grote dank verschuldigd aan mijn promotor en copromotor, Wim van Anrooij en Geert Warnar, voor hun begeleiding en niet aflatende interesse en aanmoediging. Zij gaven me de vrijheid om aan het project dat ze me toevertrouwden een eigen invulling te geven. Steeds kon ik bij hen terecht, niet alleen voor gedachtewisselingen over de grote lijnen van een hoofdstuk, maar ook voor kleinere soms erg specifieke, maar daarom niet minder belangwekkende twijfels en problemen. Hun commentaar heeft dit boek in belangrijke mate mee gevormd. Ook Wybren Scheepma, Dagmar Gottschall en Orlanda Lie ben ik erkentelijk voor hun inzichten en opmerkingen bij enkele onderwerpen die hier aan bod komen.

Een inspirerende omgeving bood eveneens het *Mobility of Ideas and Transmission of Texts* (MITT)-netwerk, het bredere onderzoekverband waarvan mijn project vanaf de start deel uitmaakte. Mijn dank gaat dan ook uit naar alle MITT-leden, zowel de collega ‘early stage researchers’ als de begeleiders. Samen verlegden we meer dan een steen in de stroom der geesteswetenschappen.

In het bijzonder dank ik Almut Suerbaum en Nigel Palmer voor hun begeleiding in Oxford. Mijn lange verblijf daar werd een onvergetelijke ervaring, ook dankzij de warme zorgen waarmee mijn collega-MITT'ers Claudia Lingscheid, Monika Studer en Racha Kirakosian me hebben weten te omringen. Ook in Leiden kon ik rekenen op collega's die, naast aanmoedigingen op professioneel vlak, soms ook voor de nodige verstrooiing konden zorgen: Anna Dlabáčová, Sanne de Vries, Ernst-Jan Munnik, Ingrid Falque, Joni De Mol, Helga Dierckx, Olga van Marion en later Leonor Veiga en Emma de Vries. Mijn ouders mogen hier evenmin ontbreken. Zij lieten me na mijn studies informatica alsnog mijn passie voor geschiedenis najagen.

Mijn laatste woorden zijn voor Elisabet, die samen met mij ook voor een stukje met dit project geleefd heeft. Dank je voor al die aanmoedigingen, je zachte dwang om me nu en dan ook de buitenlucht op te doen zoeken en de relativerende woorden telkens wanneer ik een knoop diende te ontwarren. Dank je om me de ruimte en vrijheid te geven dit proefschrift te volbrengen.

Yves Van Damme
Gent, juni 2016

Verantwoording, siglen en afkortingen

De citaten uit de *Dialogo tussen Eckhart en de leek* volgen de uitgave van F.J. Schweitzer. Anders dan Schweitzer doet, werd in de citaten het gebruik van u/v/w en i/j naar modern gebruik aangepast. De van puntjes voorziene y (ÿ) in de editie – een volgens de normen van de Neerlandistiek ongewoon gebruik – werd vervangen door ‘ij’. Waar een andere interpunctie voor een betere lezing van de tekst zorgde, werd deze stilzwijgend aangepast. De elementen waarmee Schweitzer redactionele ingrepen in de tekst van het basishandschrift aanduidt (ronde haakjes, vishaakjes of cursieve tekst) werden weggelaten. Ik volg dus in het algemeen Schweitzers redactie.

Soms echter liet de editeur na de nodige emendaties aan te brengen ten opzichte van het basishandschrift, las of transcribeerde hij de basistekst foutief, of stelde hij een foutieve verbetering voor. Correcties ten opzichte van de editie die gesteund worden door het handschrift worden stilzwijgend doorgevoerd, tenzij zij een betekenisverandering of -verduidelijking inhouden. Bijkomende emendaties ten opzichte van het basishandschrift, die Schweitzer in zijn editie dus niet deed, worden in het citaat zelf tussen vierkante haakjes geplaatst en voorafgegaan door de aanduiding ‘lees:’ (bijvoorbeeld: ‘[...] u doet grueten een affecie [lees: affectie] in gode [...]’). Het voorstel tot emendatie komt dus niet in plaats van het te verbeteren woord, maar volgt er onmiddellijk op. Ook door mij toegevoegde verduidelijkingen, woordverklaringen of vertalingen worden – ditmaal zonder een ‘lees:’ aanduiding – tussen vierkante haakjes geplaatst.

Merk op dat ik in hoofdstuk II, door de functie die de geciteerde passages daar hebben, op enkele punten van deze algemene regels afwijk. Meer uitleg hierover geef ik aan het begin van dat hoofdstuk.

Siglen (*Dialogo*-handschriften)

De siglen zijn identiek aan die van Schweitzer. Alleen de Utrechtse codex werd nog niet in Schweitzers editie beschreven en wordt hier voorzien van het sigle U.

A	Amsterdam, UB: I G 34
B1	Brussel, KB: 888-890
B2	Brussel, KB: II 2779
B3	Brussel, KB: 22006
E	Egmond-Binnen, SA: H IV
Ha	Den Haag, KB: KA 37
L	Olim Warschau, BN: Sint-Petersburg, Goll. O.v.I, 8 (verloren, geen plaatsnummer)
Lu	Lund, UB: fragm. 136
U	Utrecht, MCC: BMH 94
Wi	Wiesbaden, HH: 3004 B 10

Afkortingen

BNM	Bibliotheca Neerlandica Manuscripta
BN	Biblioteka Narodowa
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
HH	Hessisches Hauptstaatsarchiv
KB	Koninklijke Bibliotheek
MCC	Museum Catharijneconvent
MNW	<i>Middelnederlands woordenboek</i>
ONB	Österreichische Nationalbibliothek
SA	Sint-Adelbertsabdij
UB	Universiteitsbibliotheek
WEMAL	Werkgroep Middelnederlandse Artesliteratuur

Introductie

Omtrent 1543 begon Jan de Swettere, convers en vlijtig kopiïst in het klooster van Bethlehem (bij Leuven), aan wat zijn laatste schrijfproject zou worden: het kopiëren van een van oorsprong veertiende-eeuws tweegesprek dat zou gaan gelden als een van de meest controversiële teksten uit de Middelnederlandse literatuur.¹ In het afschrift dat De Swettere (gedeeltelijk) vervaardigde, maken twee personages hun opwachting: een meester en een leek. Die laatste opent de tekst met een korte monoloog en spreekt de meester aan met een naam die ook toen al als een klok geklonken moet hebben:

Meester Eggaert, een uutgenomen licht van hemelscher wijsheit, u doet grueten een affectie [lees: affectie] in gode ende een doer, een voetwisch der paepscap, ende die u siele inden gheest heeft ghemint.

(Meester Eggaert, een buitengewoon licht der hemelse wijsheid, u laat groeten – in genegenheid met God – een dwaas, een voetveeg der papen, die uw ziel in de geest heeft lief gehad.)²

Het lange gesprek dat volgt – meer dan honderdveertig vragen lang – staat sinds De Vooy's ontdekking ervan bekend als de *Dialogo tussen Eckhart en de leek*.³ De Eggaert uit bovenstaand citaat is naar alle waarschijnlijkheid naar de historische Meester Eckhart (ca. 1260-1327/8) genoemd. Het moet in de veertiende eeuw een gedurfde onderneming geweest zijn om de beruchte Duitse theoloog als fictief personage op te voeren, zeker gezien de lof waarmee hij hier zonder

1 In de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta zijn nog vijf andere handschriften van hem bekend. Daaruit wordt duidelijk dat De Swettere de grote namen niet schuwde. We vinden onder andere Parijs, BA: 8209 met Richard van Sint-Victors commentaar op het *Hooglied*; Gent, UB: 1271 met Otto van Passau's *Boeck des gulden troens (Der goldene Thron der minnenden Seelen)* en Jan van Ruusbroecs *Van den gheesteliken tabernakel*; en Brussel, KB: 2580 met een afschrift van de wijdverspreide *Bedudinghe op Cantica Canticorum*. Uit dat laatste handschrift blijkt dat De Swettere een gedegen kopiïst was die volledigheid nastreefde. Om tot een complete tekst te komen, werden volgens Kees Schepers twee leggers gebruikt: Schepers (ed.) 2006, p. 128. Verder nog over De Swettere als kopiïst: Deschamps en Ampe (ed.) 1981, p. 64-66.

2 Schweitzer (ed.) 1997, p. 17, r. 1-3.

3 Voor De Vooy's eerste behandeling van de tekst: De Vooy's 1903b, p. 280-310 (heruitgegeven als: De Vooy's 1910b, p. 1-64). Daarna volgde nog een bloemlezing: De Vooy's 1910, p. 166-226.

veel terughoudendheid wordt omkleed. De dominicaan kan als een van de meest omstreden figuren uit de volkstalige theologie worden beschouwd en deed al in zijn eigen tijd de gemoederen hoog oplopen.⁴ In 1329 mondde een aanvaring met de regionale kerkelijke overheid uit in een postume veroordeling van 28 stellingen uit zijn werk door de toenmalige paus Johannes XXII.⁵ Die pauselijke reprimande liet op collega-auteurs uit de Nederlanden een diepe indruk na. Het dominante beeld in het onderzoek lijkt te zijn dat in de veertiende-eeuwse geestelijke literatuur aangaande Eckharts werk en persoon een kritische houding de boventoon voerde.

Voor een echt vroege positieve receptie van Eckharts ideeën is het bewijs slechts gering. We kunnen *Vanden twaelf dogheden* noemen, waarin Godfried van Wevel (†1396) delen uit Eckharts *Reden der Unterweisung* opnam.⁶ Dan is er nog het convoluut Brussel, KB: 3067-73, dat verschillende preken van en legenden over Eckhart bevat.⁷ En ten slotte heeft Evert van den Berg recentelijk een vroege invloed van de dominicaan op pseudo-Hadewijch aannemelijk kunnen maken.⁸

De negatieve receptie van Eckharts ideeën is meer uitgesproken. De bestrijding ervan door de mysticus Jan van Ruusbroec (1293-1381) en diens leerling Jan van Leeuwen (†1378) zijn intussen berucht.⁹ Die kritische houding werd overigens doorgetrokken tot in de Moderne Devotie. Deze beweging had haar oorsprong en zwaartepunt in de Noordelijke Nederlanden en bestond aanvankelijk uit lekenbroeders en -zusters die samen een op God gericht leven wilden

4 Eckhart, waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Erfurt (nabij Gotha in Thüringen) en rond 1260 geboren, maakte bij de dominicaanse orde snel carrière. Hij werd prior van de Erfurter dominicanen, het klooster waar hij waarschijnlijk ook aan zijn noviciaat begonnen was, werd vicaris van de provinciaal van de dominicaanse 'natio Thuringiae' en werd later zelf prior-provinciaal van de dominicanenprovincie Saksen. Intussen was hij in 1302 afgestudeerd als magister te Parijs en kreeg hij de dominicaanse leerstoel van 'magister regens' in Parijs toegewezen, een eer die hem nog een tweede maal te beurt zou vallen in 1311. Eckhart stond daarmee in intellectueel opzicht aan de top van zijn orde, zeker in het Duitse gebied. Des te schriller is het contrast met de problemen die hij vanaf 1325 krijgt met het (Keulse) bisschoppelijke en het pauselijke gezag. Een goed en recent overzicht over de feitelijkheden van Eckharts leven vindt men in: Senner 2012, p. 7-84. De vuistdikke *Companion* kan als een status quaestionis van het onderzoek naar Eckhart gezien worden. Voor een recente samenvatting van zijn denken: McGinn 2001.

5 Ook de literatuur over de veroordeling van Eckharts werk is erg uitgebreid. Zie naast de hierboven genoemde bijdrage van Senner eveneens de bondige overzichten in: Harmless 2008, p. 112-114 en McGinn 2005, p. 103-107. Het standaardwerk blijft evenwel: Trusen 1988.

6 Aangaande de vroege receptie van Eckharts werk in de Nederlanden gaf recentelijk Wybren Scheepsma een compleet overzicht: Scheepsma 2008, p. 9-54. Voor zowel de receptie onder de Groenendalers als onder de Moderne Devoten, zie: Ubbink 1978, p. 227. Zie ook het daarop gebaseerde artikel: Ubbink 1985, p. 154-171.

7 We vinden er onder andere een vertaling van: *Intravit Jesus in quoddam castellum et mulier quaedam* (bekend als Quint nr. 2), een restant van *Omnibus requiem quaesivi* (bekend als Quint nr. 60) en de (pseudo-) Eckhart-legende *Meister Eckharts Wirtschaft* (bekend als Pfeiffer, sprüche 70). Heel recent over het handschrift: Jonker 2012, p. 243-263.

8 Van den Berg 2015, p. 83-109.

9 Ruusbroec noemt Eckhart niet, maar valt wel ideeën uit diens werk aan. Waarschijnlijk kende Ruusbroec ook de pauselijke bul uit 1329 waarin de veroordeelde stellingen werden opgesomd. Recente discussies over Ruusbroecs houding tegenover Eckhart vinden we onder andere in: Faesen 2007, p. 52 en vooral in: Kikuchi 2014, p. 60-70. Zie daar ook het exhaustieve literatuuroverzicht op p. 15. Over Van Leeuwens behandeling van Eckhart, zie nog steeds: Kok 1973, p. 129-172 en recentelijk: Kikuchi 2012, p. 170-192. Een handig overzicht vindt men in: Hense en Kouwenhoven 2007, p. 12-14.